

ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО КОЗАЦТВА СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ В ДОБУ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ

На початку 40-х рр. XVIII ст. буремні роки правління Анни Іоанівни поступились місцем „феєричному” царюванню Єлизавети Петрівни 1741-1761 рр. При висвітленні елизаветинської доби історики доволі часто зазначають, що в своїй політиці щодо українських автономій імператриця, на догоду примхам свого серця, відмовилась від інкорпораційного курсу своїх попередників, (Петра I та Анни Іоанівни) чим на два десятиріччя подовжила життя Гетьманщині та слобідським полкам. Подібні підходи, зокрема, подибуємо в працях І.Срезневського, А.Шиманова, В.Пархоменка, Д.Багалія, В.Наумова [1, с.344-345; 2, с.407; 3, с.85; 4, с.65]. Проте а чи дійсно воно було так? Якщо прискіпливіше придивитися до „української” політики Петербурга в означений час, ідеалістичність одразу зникає.

Легковажна „Єлизавет” була гідною донькою Петра Великого, тож у своїй політиці щодо автономій козацької України, вдаючись до певного загальмовування інкорпораційних процесів в 40-х рр. XVIII ст., вона просто готувала ґрунт для нового інкорпораційного наступу, який її уряд розпочав у 50-х рр. XVIII ст. Наведемо кілька прикладів. Єлизаветинський уряд йшов на відновлення інституту гетьманства, але одночасно відмовлявся затвердити кодифікацію українських законів – „Права, за якими судиться малоросійський народ” – та вдавався до скасування у 1754 р. митного кордону між Гетьманщиною і великоросійськими губерніями. Вдало відзначаючи в такий спосіб, на думку С.М.Соловійова, 100-річчя з часу приєднання „Малоросії” до „Московії” [5, с.200]. Імператриця відкидала надто рішучі проекти київського генерал-губернатора Леонтєєва щодо реорганізації Війська Запорізького низового за зразком донської козащини у 40-х рр. XVIII ст. з тим, аби року 1753 власним розпорядженням спробувати скасувати процедуру виборності січової старшини та санкціонувати урядову колонізацію Запорізьких „Вольностей”.

Подібним чином Єлизавета діяла й у слобідських полках. На початку свого царювання, йдучи назустріч проханням слобідської старшини, Єлизавета Петрівна вдалась до часткового перегляду реформ своєї попередниці. Згідно з царською грамотою слобідським полкам від 28 листопада 1743 р., частина запроваджень князя О.Шаховського підлягали скасуванню. Зокрема, Канцелярія комісії слобідських полків припиняла свою діяльність, а полки знов переходили до ведення Військової колегії [2, с.402-403; 6, с.92-93]. Одночасно проголошувалось підтвердження козацьких привілеїв „черкаської обикності” і відновлювалась стара система комплектування козацьких полків. Значно зменшувалась (до чотирьох полків) кількість розташованих на Слобідській Україні царських військ, від козаків більше не вимагалась поштова повинність, нарешті підлягало скасуванню найогидніше для козацького серця запровадження доби імператриці Анни

Іоанівни – драгунський полк [6, с.92; 7, с.169; 8, с.281]. Колишні драгуни, могли знов стати козаками та відбувати більш звичну для них козацьку службу.

Здійснюючи ці „блага” уряд Єлизавети Петрівни, однак не збирався повністю зводити нанівець усі інтеграційні кроки своїх попередників. Так, вдаючись до певних соціально-економічних поступок козацтву, Петербург залишав беззмінним розповсюдження на слобідських козаків дії імперського законодавства, підтвердивши існування полкових канцелярій [7, с.169]. В питанні ж щодо збільшення кількості виборних, елизаветинські сановники не лише вдалися до втілення в життя не реалізованих планів Анни Іоанівни, збільшивши 1743 р. кількість компанійців до 5000 чоловік, а й перевершили їх - 1746 р. кількість виборних була збільшена до 7500 козаків [9, №9606, с.43; 10, с.68].

Послідовним продовжувачем інтеграційної політики імператриця виступала і в питанні, посиленого використання слобідського козацького війська. Вже у 40-х рр. XVIII ст. бачимо слобідський загін в 500 козаків вирушаючим в поход до Ліфляндії – у 1746 р., а в 1748 р слобідські формування були задіяні у війні за австрійську спадщину [7, с.178-179; 11, с.16; 12, с.86].

Однак, мабуть, найбільше про дотримання інтеграційного курсу, засвідчує ставлення імперської влади до зумовленого „черкаською обикністю” козацького права переходів. Вже за часів царювання Федора Олексійовича, у 1682 р., царська влада намагається зліквідувати даний привілей, поставивши під контроль горизонтальну мобільність слобідського населення [12, с.163-164]. Вирішити це питання на свою користь прагнув також уряд Петра I, який низкою указів в 1705 р. намагався покласти край козацьким переходам, зокрема в Охтирському полку [9, №9592, с.43; 13, с.83-84]. Не було залишено поза увагою дане питання і за часів Анни Іоанівни. В 30-х рр. XVIII ст. царська адміністрація під приводом перешкоджання втечам української людності за кордон, на територію Речі Посполитої, знов намагалась впровадити заборону на переходи в слобідських полках [9, №9592, с.31].

Після свого сходження на російський трон указом від 18 серпня 1742 р. Єлизавета Петрівна знов дозволила, щоправда представникам лише козацького стану, переходи в межах підвладних її скіпетру земель [14, №8600, с.639]. Проте, оскільки право переходів використовувалось козаками, так само як і зміна стану [16, с.110-111], аби уникнути обтяжливих повинностей, які накладалися на них імперією Романових, елизаветинський уряд, наслідуючи попередників, вдався до чергових спроб скасування цього козацького привілею. Низкою указів 1748-1749 рр. імператриця вкотре намагалась встановити заборону на горизонтальну мобільність. Характерно, що нова заборона позбавляла козаків не лише права переходу до Гетьманщини чи Великоросії, а й з полку в полк [9, №9592, с.32-33, №9606, с.43]. Водночас було підтверджено й дію царського указу 1738 р., згідно з яким підлягали поверненню, коштом державців, ті слобожани, які,

залишивши свої полки жили в інших місцевостях на становищі власницьких підданих.

Дані заходи є важливими для розуміння механізму нівелювання російським абсолютизмом станових привілеїв козацтва та розповсюдження на нього дії імперських указів. В той же час, зрозуміло, що запроваджені юридично обмеження на практиці не діяли. Так, складена в кінці 50-х рр. XVIII ст. „Справа про з'їзд полковників і старшини для обговорення становища козаків”, містить у собі нарікання – сенатська постанова 1749 р. про повернення державцями слобідських утікачів на місця їх попереднього мешкання не виконується. Більше того, за межами Слобідської України державці продовжували приймати і переховувати слобідських утікачів, через що уникаючи служби козаки ”усі можуть розійтись як до тих низових поселень так і до новозаселених на річці Дон слобід” [15, ф.1725, спр.440, арк.46].

На початку 50-х рр. XVIII ст., імперська влада поновлює свій наступ на автономію слобідських полків та становище слобідського козацтва. Як відомо, на проведення державної інкорпорації та соціальної інтеграції населення автономій до складу метрополії значно впливає географічне розташування автономного утворення – його прикордонність. Протягом 30-х – 40-х рр. XVIII ст., внаслідок побудови Української лінії в 1731-1736 рр., повернення в 1734 р. запорожців під російську протекцію та визнання згідно з умовами Константинопольського миру 1740 р. російського суверенітету над запорізькими „Вольностями” слобідські полки втрачають значення степового форпосту. Значно захитана в попередню добу слобідська прикордонність за Єлизавети Петрівни зазнає чергового удару. В 1753-1754 рр. землі в межиріччі Бахмату, Сіверського Дінця й Лугані були передані вихідцям з Балкан й на них утворилась Слов'яносербія [16, с.53].

Дані дії царського уряду, трактовані нами як застосування Петербургом „механізму вибіркової колонізації та переміщення населення” з метою експансії на південь та наступу на прикордонні автономії „Великого кордону”, не могли не позначитись і на долі слобідського козацтва. Адже з утворенням Слов'яносербії відбулось розширення кола козацьких обов'язків. Відтепер окрім утримання чотирьох полків російської залоги, служби на Українській лінії і спостереження за незахищеними нею ділянками кордону з боку степу слобідські козаки мусили також охороняти й кордони Слов'яносербії [17, с.187; 18, №44, с.183]. В цьому контексті маємо зазначити: відгукнувшись на початку 50-х рр. XVIII ст. на пропозицію сербських офіцерів цесарської служби щодо розміщення на південних кордонах Російської імперії сербських військових поселень [19, с.136; 20, с.35], царський уряд сподівався вирішити у такий самий спосіб декілька важливих для нього завдань. По-перше, отримати надійний військовий захист глибинних районів імперії як проти татар, так і проти запорожців. По-друге, збільшити населення краю і в такий спосіб стимулювати колонізацію малоосвоєних територій. По-третє, узяти під більш жорсткий контроль горизонтальну мобільність тяглового населення Гетьманщини і слобідських

полків і покласти край його несанкціонованій міграції на територію „Вольностей” Війська Запорізького низового. По-четверте, здобути черговий важіль впливу на українські автономії. Щоправда, досить швидко стало зрозуміло: з трьома першими завданнями, які російська адміністрація прагнула вирішити за допомогою сербських поселень, Нова Сербія та Слов'яносербія впоратись не здатні.

Найголовнішими чинниками, що створювали перешкоду урядовим планам, були малочисельність сербських колоністів, оскільки командири-осадчі Хорват, Пишчевич і Прерадович не впорались з узятими на себе колонізаційними зобов'язаннями, та низька військова і господарська якості новоприбулих з Балкан. Більшість переселенців, за визначенням навіть сучасників організатора колонії О.Пишчевича, були не досвідчені і загартовані вояки, а різноманітна наволоч: лісові горлорізи, попи розстриги, волоцюги, себто, маргінальний елемент, який не міг знайти заробіток на Батьківщині і не бажав працювати на новому місці [20, с.35]. За цих обставин царський уряд мусив погодитись на доукомплектування сербських полків українською людністю, яка мусила фактично перебирати на себе обов'язки з господарювання в краї. Поряд з цим імперська влада мала вдатись до парадоксальних заходів: узяти на себе охорону військових поселень вихідців з Балкан. Аналізуючи ці заходи, Н.Полонська-Василенко відзначала, що протягом всього часу існування Новосербського корпусу на захист тамтешніх полків іманентно надсилались російські армійські регулярні частини та козаки, і були роки, коли чисельність військових контингентів перевищувала кількість іноземців, яких вони захищали [17, с.35-36].

Серед козаків, які залучались до охорони Слов'яносербії, як зазначалось вище, були й представники слобідсько-українського козацького війська. З цією метою від кожного полку до Новосербського корпусу відправлялось по 150 козаків у повному похідному спорядженні. Строк такої командировки тривав два місяці. Після завершення зазначеного терміну, із слобідських полків, мала надсилатись заміна. Зазначимо, що до відряджень залучались не лише компаніїці, але і підпомічники [17, с. 187].

До нових обов'язків слобідське козацтво поставилось негативно. Причиною цього були утиски, які чинила козакам сербська шляхта, що ставилась до них, наче до власних кріпаків. Одразу ж по прибутті слобожан на місця призначення сербська старшина розбивала козацькі загони на дрібні команди, обеззброювала їх і примушувала виконувати на себе різноманітні партикулярні роботи. Спроби непокори придушувались, а подані до центрального уряду козацькі скарги на дії сербської шляхти лишались без відповіді [7, с.192-193].

Не кращим було становище справ і в самих слобідських полках, де козаки зазнавали утисків з боку власної старшини. Як і на Гетьманщині, на Слобідській Україні старшина захоплювала козацькі землі та переводила їх власників на становище підданих. Але крім цього, за спостереженнями Є.Альбовського, змушена поступитись реальною владою у полках російській

адміністрації, старшина починає опікуватись виключно власним збагаченням і привласнює гроші, що виборні мали отримувати за службу [7, с.195].

Відповідним наслідком такої політики було посилення зубожіння козацького стану Слобожанщини та занепад козацької мілітарної організації. Серед слобожан, як і серед козаків Гетьманщини, частішають випадки дезертирства, ухиляння заможних козаків від служби та відправки замість себе найманців, що можна було спостерігати, зокрема, під час Прусського походу 1756-1757 рр. [21, №12293, с.1004]. Згадана виправа була для слобідських полків останнім епізодом військової історії, в якому слобожани брали участь як представники козацького стану. Залучений до походу разом з іншими іррегулярними військами 5000-ний загін слобідських козаків під командуванням бригадира Капніста брав безпосередню участь у битві під Гросс-Єгерсдорфом [22, с.50, 80, 188]. Зазнавши під час виправи великих втрат, зумовлених значною мірою прорахунками російського командування при застосуванні іррегулярних формувань та відсутністю належного харчового та фуражного забезпечення, козаки були відправлені додому і більше вже до походів не залучались [23, с.13-16]. Хоча їх участь у Семилітній війні обмежилась одним роком, проте вона залишила помітний відбиток у процесі зубожіння козаків. З походу вони повертались вкрай розореними, втративши через нестачу фуражу усіх своїх коней [3, с.102].

1756-1757 роки, запам'яталися козакам також як час відновлення у слобідських полках регулярної військової служби. Відповідно до царського указу від 30 жовтня 1756 р., прийнятого на підставі пропозиції графа Шувалова й проекту ізюмського полкового обозного Михайла Милорадовича, та розпорядження Військової колегії від 21 березня 1757 р. з слобожан мав бути сформований гусарський полк [24, с.1-35]. До нього повинні бути зараховані козаки, які раніше служили у слобідських драгунах, а у разі, якщо їх не вистачатиме для повного укомплектування частини, полк мали поповнити козаками підпомічниками. Утримувати це нове регулярне формування передбачалось коштом козацьких підпомічників. Останні внаслідок цього мали додатково сплачувати, крім звичайних 18 копійок податку, ще 22,5 копійки.

Важкі умови служби на Українській лінії та Сербському корпусі, утиски старшини, податковий тягар та чергові імперські нововведення призвели до масових втеч козацтва з території слобідських полків чи переходу їх у підданство до старшини. Боротись з цим царський уряд був безсилий. Мабуть, єдиним дієвим заходом царської влади у цій царині було усунення старшини від збирання в полках коштів, що йшли на платню козакам, і поставлення їх збору під контроль російських урядовців з числа військових [21, №11866, с.302-303; №11999, с.476-477]. Усі інші чисельні заборони козакам продавати свої землі і переходити на інші території не діяли [21, №11926, с.376-377; № 11928, с.377-378; №12000, с.477-478]. Слобідські полки все сильніше занепадали.

Таким чином, з приходом до влади на початку 40-х рр. XVIII ст. Єлизавети Петрівни в інтеграційній політиці російського абсолютизму щодо

слобідського козацтва вагомих змін не відбулось. Вдавшись до надання деяких соціально-економічних послаблень представникам козацького стану Слобожанщини в перші роки свого перебування на троні Російської імперії, в подальшому Єлизавета Петрівна ці надання поступово нівелювала. Здійснювана імперською адміністрацією щодо козаків політика увійшла в своє традиційне русло і рухалась надалі у відповідності з курсом, окресленим ще в часи Петра I та Анни Іоанівни. Більше того, за деякими напрямками (збільшення числа компанійців, остаточна ліквідація на законодавчому рівні козацького права переходів) Єлизавета навіть перевершила своїх попередників. Це дозволяє розглядати перший період її царювання як час, коли відбулось вдале засвоєння інновацій, запроваджених в попередню добу.

З початком 50-х рр. XVIII ст. уряд Єлизавети Петрівни вдається до активізації інкорпораційних та інтеграційних процесів у слобідських полках. Використання „механізму вибіркової колонізації та переміщення населення” з метою руйнації прикордонності слобідських полків, зростання військового визиску слобідського козацтва, впровадження чергових кроків з залучення слобідських козаків до служби в регулярних формуваннях – ось головні ознаки інтеграційної політики російського уряду під час другої половини царювання Єлизавети Петрівни. Наслідком означених дій російського абсолютизму стає значне економічне зuboжіння слобідського козацтва. Відтак створюються передумови для повної інкорпорації слобідських полків до Російської імперії і включення слобідського козацтва до загальноімперської структури суспільства, що матиме місце вже за царювання Катерини II.

Бібліографічні посилання:

1. Пархоменко В. Конец старой Малоросски (1733-1788 гг. в истории Левобережной Украины) // Киевская старина – 1905. – Т.ХСІ. – С.343-349.
2. Шиманов А.Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии // Киевская старина – 1882. – Т.IV. – С.191-228; 401-419.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
4. Наумов В. Єлизавета Петровна // Вопросы истории. – 1993. – №5. – С.51-72.
5. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти книгах / Ответ. ред. Л. В. Черепнин. – М., 1962. – Кн.ХІІ. – Т.23-24.
6. Гербель Н. Изюмский Слободской казачий полк 1651-1765 гг. – СПб., 1852.
7. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650-1765 гг. – Харьков, 1895.
8. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография. В. 2-х т. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т.І.
9. ПСЗРИ – СПб., 1830. – Т.ХІІІ. – Вып.1.
10. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. -Харків, 1954.
11. Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2003.
12. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2005. – Т.ІІ.

13. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003.
14. ПСЗРИ – СПб., 1830. – Т. XI. – Вып. 1.
15. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі - ЦДІАУ). Ф. 1725. – Оп. I. – Спр. 440.
16. Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького // Схід. – 1998. – №3 (20). – С. 48-54.
17. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
18. Багалея Д.И. Материалы для истории и колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1890. – Т. II. – Вып. I.
19. Полонская-Василенко Н. Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1941. – Т. 13. – С. 130-175.
20. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1941. – Т. 13. – С. 130-175.
21. ПСЗРИ – СПб., 1830. – Т. XVI. – Вып. 1.
22. Семилетняя война. Материалы о действиях русской армии и флота 1756-1762 гг. / Гл. арх. упр. МВД СССР ЦВИА СССР; Предисл., ред. Н.М. Коробкова. – М., 1948.
23. Журавльов Д Слобідські козацькі полки в Семилітній війні (кампанія 1756-1757 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2002. – Т. 9. – С. 9-17.
24. Милорадович М.А. Материалы для истории Изюмского слободского полка. – Харьков, 1858.